

Japansk kultur i svenskt översättningsperspektiv

Thomas Ekholm

När man lär sig ett språk är det inte bara grammatik och ordens betydelse man tar till sig, utan det är också en fråga om att lära sig en kultur och även ett annat sätt att tänka. I Europa har ord och deras betydelser spritts över gränser och ökat förståelsen mellan länder och kulturer. Detta är däremot inte alltid gällande mellan grannspråk eller vid språkutbyten. Under Japans tidiga historia såg man ofta upp till den kulturella dominanten i området, Kina, och i brist på ett eget skriftspråk tog man in det kinesiska. Däremot togs det inte in rakt av, utan vissa tecken (*kanji*) användes för dess uttal, andra för dess betydelse.

Några hundra år senare, från 800-talet och framåt, kom man även att ta fram ytterligare två skriftspråk där varje tecken motsvarar ett uttal, oftast bestående av en konsonant och en efterföljande vokal. Än idag är det viktigt att kunna alla tre för att läsa och skriva japanska. Varje skriftspråk har sin egen uppgift och sättet att använda dem på kan också skapa en betoning i skriven text som ibland är svårt att motsvara med alfabetet.

Däremot är det inte språket jag tänkt skriva om här, utan snarare om problemet med översättning, då i kulturell betydelse, med vissa historiska nedslag. Under tidigt 2000-tal startade ett globalt intresse för japansk kultur, ett intresse som först under slutet av 2010-talet började domna av, men ännu inte har försvunnit. I akademiska kretsar har detta kallats ”Cool Japan” och bidragit till att de flesta yngre känner till mycket om Japan. Men vilket Japan är det som de känner till? Det är inte bara från japansk tv, serier och tecknat som influenserna härstammar, utan även mycket från väst. Alltför ofta förstärker tidigare influenser de moderna, snarare än att dessa utmanas och förändras. För att visa lite både på

hur uppfattningar kan förändras mellan kulturer och på hur vårt språkbruk i översättning påverkar vårt sätt att uppfatta andra kulturer kommer jag att använda en del av min avhandling, *Då har Japan upphört att vara Japan* (2018), som tar upp just denna problematik. Men först vill jag kort nämna tre andra historiska termer från Japan som vi ofta missuppfattar.

Samurajer

Även om många inte känner till så mycket om Japan eller dess historia, så är samurajerna välkända. Synen på dessa hedersamma krigare med de två svärderna har spritts och även influerat många utanför landet, förr som nu. Men den bild vi fått av samurajerna och deras hederskodex, ofta genom filmer, saknar tydlig historisk koppling. Det vill säga att det vi idag ser som en samuraj härstammar från en föreställning man skapade från 1900 och framåt, tre decennier efter att samuraj-klassen upphävdes. Men även under de drygt 1000 år då krigare som vi idag kallar samurajer fanns i Japan, så är *bushido* (’krigarens väg’), som deras kodex refererar till, ett relativt modernt påfund. Det har debatterats mycket om krigarna och deras identitet i

Japan under 16-, 17- och 1800-talen, en period då fred rådde i Japan. Landet löstes från sin isolering som rått under de århundradena och med öppnandet av gränser tilläts väst och dess kultur att flöda in i Japan. För att skapa en stark japansk identitet kom samurajerna och deras krigarkodex att åter tas upp som en förebild för den moderna armén, vilket kom att sluta i katastrof under andra världskriget.

Men vilka var de tidiga samurajerna? Olika tidsperioder har haft olika typer av krigare och krig. Men för att förenkla så har de gått från bågskyttar, som gillade nattliga överfall där hus sattes i brand, till att vara officerare i större arméer och slutligen byråkrater. Den lojalitet som idag framhävs som deras främsta egenskap är ett modernt påfund eftersom förräderi och sidbyte på slagfält i själva verket var vanligt förekommande. Men det var inte bara män utan även kvinnor som var kunniga i att slåss och japanska arkeologer har under senare år inte bara undersökt om utan även funnit att kvinnor varit delaktiga på slagfältet i Japan.

Geishor

När vi väl är inne på kvinnorna i Japan, ska vi inte bortse från geishorna. Dessa underhållare var till en början män, men med tiden kom det att bli ett mer och mer kvinnligt yrke. Under 17- och 1800-talen var de även vanligt förekommande i de officiella, licensierade prostitutionskvarteren, *hanamachi* ('blomstäder'), men inte som prostituerade. Deras uppgift var att underhålla under middagen, för att sedan överlåta nattens lustar åt en professionell. Att det fanns geishor som sålde sig vet vi. Men var det något de valde, eller kanske tvingades till? Nakenhet, sex och prostitution var och är mindre kontroversiellt i Japan än vad det var och är i Europa, vilket bidrog till att flera valde detta sätt för att säkra en extra inkomst.

Ninjur

Vi ska heller inte glömma bort ninjorna, dessa svartklädda krigare som i modern tid avbildats som Batman, sköldpaddor med mera. Vad vi vet om dem är att de funnits, dock är det inte mycket mer vi faktiskt vet om dem. Det japanska ordet *shinobi*, som är grunden till *ninja*, har betydelsen 'smyga' och 'uthärda'. Uppgifterna som tilldelades dem var spioneri och sabotage och andra liknande "agentsysslor", och de som utförde dem var oftast lågrankade samurajer eller soldater. *Ninja* användes därmed mer eller mindre som en allmän benämning för dem som utförde underrättelseverksamhet. Det största problemet är dock att vi saknar historiska dokument för att säga så mycket mer. En av de mest kända krigsherrarna i Japan har även smugit sig in i en borg, där termen *shinobi* användes, men det medför inte att han var en *ninja*. Dagens bild av ninjur kommer främst från den inhemska bild som skapats ur japanska skådespel sedan 1600-talet. Med andra ord är det svårt att skilja sanning från fiktion, oavsett om man är svensk eller japan.

Teceremonin

Slutligen skulle jag vilja ta upp den japanska teceremonin som i mångt och mycket återspeglar det som nämnts ovan, såsom termens betydelse och att den moderna uppfattningen inte stämmer överens med dess historia. I grunden härstammar vår främsta missuppfattning av vad det är från dess benämning, *teceremoni*. Denna benämning blev den normala i väst efter att Basil H. Chamberlain, en framträdande japanolog på sin tid, använt termen i sin bok *Things Japanese*, som kom ut redan 1890. Det har funnits andra termer men den enda som överlevt, om än i kraftig minoritet, är *tekult*. De två termerna

” Nakenhet, sex och prostitution var och är mindre kontroversiellt i Japan än vad det var och är i Europa, vilket bidrog till att flera valde detta sätt för att säkra en extra inkomst. ”

används än idag mer än hundra år senare och det är den gamla framställningen av aktiviteten som dominerar synen i väst.

Ingen av de två termerna har däremot japanskt ursprung. Det klassiska namnet på aktiviteten

i Japan är *chanoyu* (茶の湯), vilket ordagrant översätts med 'varmt vatten för te'. Den andra term som blivit framträdande sedan andra världskriget är *sado* (茶道), vilket står för 'teets väg'. En problematik med dessa termer är att de inte kan anses vara speciellt förklarande, inte ens för de mer insatta. Att termen *väg* har lagts till *teets* kommer från utvecklingen i Japan sedan sent 1800-tal, då man sökte sin egen japanska identitet i en värld av västerländskt inflytande. Många japanska aktiviteter fick epitetet "väg" (*do*) såsom en väg till att förstå det japanska. Vissa mer kända är *judo* och *kendo*, men det finns även andra mer okända som *kodo*, 'rökelsens väg'.

För att förstå missuppfattningen måste vi gå tillbaka till den bild som formades i väst under Chamberlains tid, och inte till Japan. Vår bild av teceremonin i väst är begränsad eftersom vi främst ser till det visuella eller det andliga

i beskrivningen. Japan hade varit nästan helt isolerat från omvärlden under nära 250 år då det åter öppnades 1854. Isoleringen var självvald och under perioden hade det holländska ostindiska kompaniet (VOC) varit den enda europeiska kontakten. I slutet av 1800-talet var Japan därmed fortfarande ett exotiskt mål för intellektuella i väst med mycket nytt för dem att lära. Intresset för den japanska kulturen ledde bland annat till starka influenser av japansk konst i den europeiska, kallat *japonisme*. Samlandet av kuriosa från Japan kom även att leda till stora samlingar av föremål tillhörande just teceremonin. I Japan hade det varit främst bruksföremål, men i Europa kom det att bli konst som skulle ställas ut och beundras. Dock kan man undra över hur besökare till en utställning uppfattade ett föremål som ser ut som en rakborste med strån av bambu och beskrivs som "tevisp"!

” Samlandet av kuriosa från Japan kom även att leda till stora samlingar av föremål tillhörande just teceremonin. I Japan hade det varit främst bruksföremål, men i Europa kom det att bli konst som skulle ställas ut och beundras. ”

Men vad är då *chanoyu*, 'varmt vatten för te'? Det finns inget enkelt, entydigt svar, då man ofta får lika många olika svar som personer man frågar. Vissa skolor inom utövandet har sin syn som följare tar till sig, men det gäller inte alla. För vissa är det ett kall, för andra en studie eller ett sökande efter identitet, en del ser det som en hobby, några som en merit inför giftermålet medan åter

andra tycker om att umgås och äta sötsaker. Alla har väl rätt då vi inte kan påtvinga alla utövare en viss ideologi eller ett visst synsätt. Kan vi säga att alla som spelar fotboll eller golf, de som målar eller utför annat hantverk, eller är lärare i språk för den delen, utför det av en och samma orsak?

Grunden i det som kallas *teceremoni* härstammar från ett möte. Det är nödvändigt än idag att

det utförs med värd och med minst en gäst. Förr var det ofta ett mindre möte mellan en värd och en liten grupp gäster, sällan så många som fyra. Det var ett sätt att mötas, för krigsherrar en plats att möta handelsmän eller för att favorisera, alternativt belöna, undersåtar. Från 1500-talets slut och framåt var teföremål vanliga gåvor till vasaller eller allierade. Det finns även berättelser om krigsherrar som hellre förstörde sina föremål än lät dem falla i sin fiendes händer.

Förändringen av *chanoyu* från att vara ett möte mellan några få, ofta från eliten, till det som det är idag skedde under tidigt 1900-tal. När shogunatet föll och ett västerländskt styre började efterliknas, kom mycket av den tidigare kulturen att falla i onåd. För att bevara det japanska kom teceremonin att läras ut i flickskolor, i allt ökande grad. För många i Japan som idag lärt sig teceremonin är det just i skolans ”kulturklubbar” de *vispat* sina första koppar. Givetvis finns det fortfarande män bland utövarna, men kanske så få som en av fem. Från slutet av 1800-talet och fram till andra världskrigets början övergick utövandet från eliten till kvinnorna, även om det faktiska överlämnandet blev synligt först efter det förödande andra världskriget.

I väst var det däremot eliten som uppmärksammades och teet sågs som en glorifierad gentlemanklubb. Men de såg inte bortom rutinerna kring själva serveringen, de vackra föremålen och den mystik som präglade atmosfären. I ett försök att finna ett syfte med aktiviteten såg man under 14- och 1500-talen till dess ursprung. De tidiga temästarna hade bland annat varit buddhistpräster och därmed sågs teceremonin som ett buddhistiskt utförande. Att historien var fylld av så mycket mer, att temästarna var mer än buddhister valde man att inte se och vår syn

på *chanoyu* kom därefter att formas och förbli sådan den är än idag. Vi ser sällan bortom själva utförandet, teceremoni (det visuella), eller att det har ett buddhistiskt arv, tekult (det andliga), i utförandet. Jag vill inte framstå som en förespråkare för att detta är fel då det finns en sanning i denna syn, men samtidigt missar vi flera andra vitala egenskaper som står att finna i det sociala. Ett exempel är betydelsen av värdskapet såsom det värde som tillmäts förberedelserna för att gästen ska uppleva det bästa möjliga. Ett ofta omtalat japanskt ordspråk är *ichigo ichie* (一期一会), ordagrant: ’en tid, ett möte’. Varje möte ska omhändertas som det enda. Förutom själva utförandet ska heller inte undervisningen förbises då det är ett tillfälle att mötas och umgås bland vänner. Bland utövarna idag är det

”Teceremonin är därmed i grunden inte funktionen att servera te, utan att bjuda in en gäst på middag och te, där det sistnämnda snarare är ett tillfälle att uppvisa sin samling av föremål.”

få som upplever det intima i ett möte mellan en värd och några få gäster, såsom det var förr. Numera sker det oftast i samlingar där 10, 20 eller så många som 40 gäster serveras på en gång.

Det vi kallar *teceremoni* är det mest formella sättet att bjuda en gäst på te. I vardagssam-

manhang kan en gäst bjudas på en kopp grönt te, *sencha*, men man ska undvika att lägga till mjölk eller socker. Det te som serveras vid teceremonin, *matcha*, är däremot det mest dyrbara teet, men också det mest bittra. För att motverka bitterheten serveras först en sötsak och det söta som kvarstår i munnen motverkar då det bittra, men det tar inte bort aromen från teet. Traditionellt när man bjöd in en gäst till te, så serverades först en middag där valfri dryck, inklusive *sake* eller annan alkohol, serverades till. Detta missade nog Chamberlain när han beskrev de fyra timmarna för att servera te som ”meningslösa”. Teceremonin är därmed i grunden inte funktionen att servera te, utan att bjuda in en gäst på middag och te, där det sistnämnda snarare är ett

tillfälle att uppvisa sin samling av föremål. I äldre japansk kultur visade man upp sina dyrbara föremål genom att servera te i dem till gästen. I Japan uppkom begreppet ”konst” i västerländsk mening först 1872, dessförinnan var konstföremål därmed även bruksföremål. Sedan man tagit den tredje och sista klunken ges tillfälle att vrida och vända och beundra det konstverk man håller i handen.

Förutom själva utförandet är teceremonin en hobby där man kan lära sig om te, konst, kalligrafi, matlagning, arkitektur, trädgårdsanläggning, poesi, målning, etikett, hantverk med mera. Allt detta bara genom att umgås med vänner och lära sig servera te. För mig och många andra japanologer var det just utmaningen att söka förstå som ledde oss till att lära oss om teceremonin. Det var ett sätt att lära sig om japansk tradition och japanskt samhälle, Japans kultur och även religion. Det finns ett buddhistiskt arv i teceremonin, dock har jag aldrig funnit det mediterande, vilket vissa anser det vara. Denna syn är främst ett arv från äldre beskrivningar. Men liksom de främsta presentatörerna av chanoyu, svenska Ida Trotzig med *Cha-no-yu: japanernas teceremoni* (1911) och tyska Anna Berliner med *Der Teekult in Japan* (1930), så kan jag instämma i att det krävs studier i ämnet för att riktigt förstå. Dessa två var även de första att detaljerat beskriva chanoyu på ett europeiskt språk, på engelska först 1932. Ida Trotzig bidrog även senare (1935) till att ett japanskt tehus återuppbyggdes i Etnografiska museets park i Stockholm. En unik byggnad i sin tid som tillkom genom svensk-japanskt samarbete.

* * *

Jag har undervisat i japansk tradition och japanskt samhälle vid Göteborgs universitet, och ännu varje år återvänder jag till mina rötter och lär ut japansk äldre historia vid Lunds universitet. En av de svåraste delarna är just att förklara det som inte sägs med ett ord, att ett ord, oavsett om det är kulturellt som *teceremoni* eller histo-

riskt som *samuraj*, rymmer så mycket mer. När jag undervisar i historia ges tillfälle att nyansera termen *samuraj* med de olika historiska innebörder som tidigare fanns, och visa hur vi ofta tar fel idag. Men andra termer som inte enkelt översätts utan en medföljande lektion med förklaringar är mer utmanande. Skillnaderna mellan japanska och europeiska språk är större än de europeiska sinsemellan, men det är inte nödvändigtvis så att vi ändå förstår det underförstådda.

Tyvärre har jag nått flera, främst unga, svenskar idag som både har gjort engelska till sitt främsta språk och gjort generell kulturell oförståelse till en princip som innebär att de slutar förstå sin omgivning. Jag har mött dem som missar att andra kan se på saker annorlunda än de själva, och att de anser att det är motparten som har fel medan denne egentligen borde ”inse” att det bara är att prata om saken för att det ska lösa sig. Personligen tror jag att det finns så mycket mer bakom orden än vad som kan förstås genom översättningsprogram och liknande. Hur ens synsätt eller attityd till den egna kulturen påverkar ens upplevelse av det andra landet i mötet är däremot ett ämne som får tas upp en annan gång.

THOMAS EKHOLM tog sin magisterexamen vid Lunds universitet och disputerade för doktorexamen vid Göteborgs universitet 2018. Förutom doktorsavhandlingen, *Då har Japan upphört att vara Japan*, är han tillsammans med Ingemar Ottosson författare till boken *Japans historia* (2007; en uppdaterad version utkom 2017). Thomas Ekholm undervisar i Japans historia vid Lunds universitet och ger även enstaka kurser vid Göteborgs universitet. Vid det senare universitetet är han för tillfället anställd på Campus service.